

Сыдыкова Т.К.

АКЫНДЫН ЫРЛАРЫНДА ЭТНОГРАФИЯЛЫК ЛЕКСИКАНЫН
БЕРИЛИШИ

Сыдыкова Т.К.

ПРЕДСТАВЛЕНИЕ ЭТНОГРАФИЧЕСКОЙ ЛЕКСИКИ
В СТИХАХ ПОЭТОВ

УДК: 82/821.0

*Этнографиялык лексика акындын ырларында көп кездешет. Алар: арчы алуу, моз чепкен, боз чепкен.**We can meet the ethnographic lexes in the songs of poet. There are: archy aluu, moz chepken, boz chepken.*

Мындай аталыштагы макалабызды жазууда белгилүү окумуштуулар – С.М.Абрамзондун, Д.Айтманбетовдун, К.И.Антипинанын, С.Аттокуровдун, К.Мамбеталиеванын, К.Калиловдун, Э.Сулаймановдун, Т.Баялиеванын, Б.Алымбаеванын, А.Акматалиевдин, И.Молдобаевдин жана башкалардын эмгектери пайдаланылды. Мына ушул окумуштуулардын эмгектеринде айтылган ойлорду Барпы Алыкуловдун чыгармаларында кездешкен этнографиялык лексикалар менен коштодук жана андан ары тереңдеттик.

Жергиликтүү элдин жашоо шартына, турмуш өзгөчөлүгүнө, жүргүзгөн чарбачылыгынын бөтөнчөлүгүнө жана башка (азыркы учурда Барпы Алыкуловдун чыгармаларынын негизиндеги) жагдайларга, аларды чагылдырууга жараша пайдаланылган сөздөрү, (ошондой эле сөз бирдиктерин, сөз каражаттарын да кошо) элдик туюнтмаларды этнографиялык лексика дейбиз.

Андай көрүнүштөргө чепкен, чекмен, чехмен (боз чепкен, какма чекмен), илатива, арчы алуу деген жана башка сөздөр кирет. Алар төмөнкүлөр:

Моз чепкен – чепкендин бир түрү:“Таза кийим моз чепкен”

(инв. 188/399, 183-б.).

Бул чепкен моз чепкен болуп айтылышы да ыктымал. Мында биз түрк тилдеринде, айрыкча орто кылымдарда сөз башында [м, б] тыбыштарынын алмашылып айтылышын эсепке алып жатабыз. Ошондой эле мындай чепкен ашатылган булгаарыдан (териден) жасалышы ыктымал деген ойдобуз жана анын жасалыш, даярдалыш, бычым бөтөнчөлүктөрү унутулуп калган болушу мүмкүн. Ошол себептен этнографиялык эмгектерде, айрыкча алты томдуу улуттук универсалдуу “Кыргыз Совет Энциклопедиясында” (1976-1980) бул тууралуу учкай дагы маалымат жок.

Чепкен: какма чепкен – чепкендин бир түрү:“Какма чепкен үстүнөн,

Чечип алды басмачы”

(инв. 190/401, д.3, 263-б.).

Чепкен – жылуулук касиети, бышыктыгы, сапаты жагынан жоокердин тонуна кошулат. Ошол себептен аны шыктуу уздар гана даярдаган.

Арчы алуу – бир үй-бүлө экинчи үй-бүлөгө уйларынын (же уюнун) сүтүн убактында алмашуу (бир – эки челек берип, кайра ченеп алуу) аракетин. Бул көбүнчө уйдун (ошондой эле койдун, кээде бээнин кымызын да) сүтү азайып, тартылып, байып калган мезгилде – күзүндө жүргүзөт:

“Арчалышып [арчы алышып – Т.С.] сүт берген”

(инв. 188/399, 241-б.).

Мындай сөзгө жакын лексикалык бирдикти Ж.Мукамбаевдин “Кыргыз тилинин диалектологиялык сөздүгүнөн” (1972, 103-б.) учуратабыз: “Арчы I. сүл.эск. I. саан азайган кезде бир нече үй өз ара биригип, уйларды өз ара бир-эки күн экинчиси, анан үчүнчүсү саап сүтүн, майын жыйнап алуусу”.

Биздин баамыбызда, арчы (же арчы алуу) – бул тилдик тарыхый жана этнографиялык факты. Эгерде бул сөзгө – этнографиялык көрүнүшкө тарыхый – этнографиялык өңүттөн баа берсек, биринчиден, мындай көрүнүштүн, аракеттин элибиздин турмушунда мурда болуп, анын изи биздин күнгө жеткендигин; мындай аракет ушул кезде да элет жерлеринде – үй-бүлөлөр арасында күчүндө; экинчиден, биргелешип аракеттенүүнүн артыкчылыгын сезгендигин жана мындайча биргелешип аракеттенүү жолу менен азык-түлүк (сүт-азыктарын) даярдоонун эффективдүүлүгүнө, артыкчылыгына жогору баа бергендигин, ынангандыгын билебиз.

Барпы Алыкулов элде жолуккан, колдонулган ар бир сөздү (азыркы учурда этнографиялык түшүнүктү же терминди) окурманга жеткирүүдө чеберчиликте – кылдаттыкта байкоо менен пайдаланган (оюбузду тереңирээк далилдөө үчүн төмөндөгү илатива, бишкек, чарчы деген сөздөргө бурабыз).

Илатива – I. Кыз – кыркындар мурдуна (айрыкча бир таноосуна) тагынган сөйкө; 2. Кооздук;

“Безилдедим ырактан [ыраактан – Т.С.],

Илативан [илетивдн – Т.С.] тилдадан^{8*}
[тиллдден – дилдеден – Т.С.]
(инв. 188/399, 99-б.).

Бул сөзгө байланыштуу кыргыз тили боюнча лексикографиялык эмгектерде төмөнкүдөй маалыматтар бар: Ж.Мукамбаевдин “Кыргыз тилинин диалектологиялык сөздүгүндө” (1976, 697-б.): “Илдтвд - жерг., эск. Мурундун таноосуна тагылчу сөйкө сымал кооздук”; Х.Карасаевдин “Камус наамасында” (1996, 340-б.): “Илатива и лябтабе - кээ бир чыгыш өлкөлөрүндө: келин-кыздардын мурдунун бир таноосуна тагылуучу алтын сырга. Анын көлөмү – писташканын кабыгынын жартысындай болот. “Ляб» эрин, табе - тилинкече, табача.

Жогорудагы маалыматтарга таянсак, биздин баамыбызда, бул затты алгачкы убакта оорусу бар киши оорусун дарылоо, айыктыруу үчүн алтындан, күмүштөн тагынышкан. Ал кооз зат, буюм көрүнүп, адамга көрк берип, анан бара-бара кооздук буюмуна айланып кеткен. Азыркы мезгилде бул жаштарыбызда кайра жанданып турат, бирок муну биз Батыштан келген көрүнүш деп кабыл алып жатабыз. Андай эмес, бул биздин ата-бабаларыбыздан бери келе жаткан элдик эмдөөнүн табыгый көрүнүшү.

Бөрү/бөөрү тилдүү найза – өтө курч найзанын бир түрү:

“Тууганына калганда,

Бөөрү [бөрү – Т.С.] тилдүү найза элен”

(инв. 190/401, д.3, 247-б.).

К.К. Юдахиндин “Кыргызча – орусча сөздүгүндө” (1965, 153-б.): бөрү тил узкой полоской и заостренный, в форме вольчьего языка; “бөрү тил болот сыр найза фольк. пика в виде вольчьего языка и с крошенным древком” маалыматтар жогорудагы этнографиялык мисалды кубаттайт.

Чепкен: какма чепкен – чепкендин бир түрү (эркектин сырткы жылуу кийиминин бир түрү):

“Кой кайтарган койчунун,

Койун алды басмачы.

Какма чепкен үстүнөн,

Чечип алды басмачы”

(инв. 190/401, д.3, 263-б.).

Бишкек: долоно саптуу, ак бишкек - бишкектин кооздолуп (кыргыздын оймо-чиймеси, орнаменттери) түшүрүлүп жасалган өтө бышык түрү:

“Долоно саптуу[саптуу – Т.С.] ак пишкек [бишкек – Т.С.], досум,

Толгоно берип мен пыштым [быштым – Т.С.], досум”

(инв. 198, д.1, 7-б., 32-33-куплет).

Оюбузду бышыкташ үчүн элдик ырдагы “укуругум долоно; ууру-бөрү жолобо, камчым-

дын сабы – долоно; карышкыр – бөрү жолобо” деген саптарды келтиребиз жана долоно жыгачында (элдик түшүнүк боюнча) ыйыктык, ошондой эле бышык болору тууралуу да ой айтылгандыгын баамдайбыз.

Чарчы – 1. Бет аарчы, төрт бурчу бирдей (чарчы) келген бет аарчы; 2.Төрт чарчы келген жоолук кур:

“Бергениң шайы бир чарчы”

(инв. 188/399, 92-б.).

Барпы Алыкуловдун лирикаларында (айрыкча сүйүү/махабат лирикаларында) чарчы сөзү – (бет аарчы) бийкечтин/секетбайдын (кыз-кыркындардын) жаш жигитке, боз уланга берген, ашыктыгын, жакшы көргөндүгүн (махабат ышкысын) сездирген символикалык белги катары көп пайдаланылат.

Сүйгөн жигитке чарчы (жолук) белек кылуу аракетин (салты десе да болот) Кыргызстандын түштүк тарабында Улуу Ата Мекендик согуш (1941-1945) убагында айрыкча көп пайдаланган жана мындай көрүнүш элдик менталитет менен тыгыз байланышкан. Ошол эле учурда эстетика – этикалык шартка жараша да чечмеленет.

Барпы Алыкулов элдик этнографияны – жашоо салтты мыкты билген. Ошого жараша өзү теңдүү кишилер (акындар) менен ар дайыма айтышууга даяр болгон жана көпчүлүк учурда жеңишке жетишкен.

Пайдаланылган адабияттар:

1. Барпы: (Чыгармалар: биринчи том)/Б. Апилов-түзгөн, К.Даутов – жооптуу редактору жана баш сөзүн жазган. -Б.: Кыргыз Энциклопедиясынын башкы редакциясы, 1995. –320 б.
2. Карасаев Х. Камус наама: (Араб, иран, кытай, монгол, орус тилдеринен ошуп келген сөздөр жана көөнөргөн сөздөр). - Б.: Шам, 1996. - 856 б.
3. Мукамбаев Ж. Кыргыз тилинин диалектологиялык сөздүгү. -Ф.: Илим, 1972. -1-том. -712 б.
4. Мукамбаев Ж. Кыргыз тилинин диалектологиялык сөздүгү: (Оңдолуп, толукталып, экинчи басылышы, 1-том: А-Й). -Ф.: Илим, 1976. -724 б.
5. Оморов А. Жолон Мамытовдун ырларынын поэтикасынын айрым маселелери: (Сөз маанилери, троптун түрлөрү, фоностилистикалык каражаттар жана ыр түзүлүшү). -Бишкек-Жалалабад: ЖАМУ, 2002. -124 б.
6. Оморов А. Ж.Мамытовдун ырларынын тили жана поэтикасынын айрым өзгөчөлүктөрү: (Канд.дисс.автор. – адистиги 10.02.01– кыргыз тили; 10.01.01 – кыргыз адабияты). –Б., 2004. –22 б.
7. Сейдакматов К. Сөздөрдүн келип чыгыш тарыхынан. –Б., 2005. -233 б.
8. Сыдыкова Т.К. Барпы Алыкуловдун чыгармаларынын тили: (Окуу куралы, 2-том). –Бишкек-Нарын:Текник ББ, 2005. –130 б.
9. Сыдыкова Р.Г. Абай шыгармаларынын тили. - Алматы: Наука, 1968.

10. Сыздыкова Р., Шолабаева Б. Көркөм текстти лингвистикалык талдоу. –Алматы, 1989.
11. Сырдыбаев М., Тургунбаев С. Токтогулдун чыгармаларынын текстологиялык изилдөө маселелери. -Ф.:Илим, 1975. -109 б.
12. Юдахин К.К. Кыргызча – орусча сөздүк. –М.: Советская Энциклопедия, 1965.-974 б.

Рецензент: д.филол.н., профессор Садыков Т.
